

Patron-klientforhold i dansk senmiddelalder

Mikkel Leth Jespersen

Fortid og Nutid, juni 2006, s. 107-126

I tredje hæfte af årgang 2005 bragte *Fortid og Nutid* artiklen "Patron og klient i 1600-tallets Europa", hvori Jakob Danneskiold-Samsøe tog spørgsmålet om patron-klientforhold op.¹ Denne artikel tager tråden op, men med henblik på patron-klientforhold i senmiddelalderens Danmark. Centralt i artiklen står behandlingen af Troels Dahlerups studier i senmiddelalderens adel. Dahlerup afgik den 16. marts 2006 ved døden, og i den forbindelse er det værd at hæfte sig ved den omfattende tradition for danske studier i senmiddelalderens patron-klientforhold, han har grundlagt. Med inspiration fra den engelske bastardfeudalisme-tradition søger forfatteren at nå et skridt videre i forståelsen af senmiddelalderens danske patron-klientforhold gennem studier af dronning Christines administration i 1500-tallets første årtier. Danneskiold-Samsøes artikel om 1600-tallets patron-klientforhold bliver brugt som afsæt for diskussion og perspektivering.

Mikkel Leth Jespersen, f. 1977, cand.mag. i historie og engelsk fra Aarhus Universitet 2005. Fra september 2006 ansat på Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg med et projekt om Hans den Ældres hertugdømme som en fyrstestat mellem middelalder og tidlige-moderne tid.

Fra den klassiske oldtid, igennem middelalderen og frem til den moderne stats gennembrud har patron-klientforhold været grundlæggende for den sociale organisering i Europa. De personlige bånd, som bandt samfundet sammen fra top til bund, havde afgørende betydning økonomisk, politisk og socialt. I hovedstrømningerne inden for den europæiske historieforskning efter 2. verdenskrig blev patron-klientforhold ikke gjort til genstand for systematiske undersøgelser, men i de seneste par årtier har en stadig større indsats søgt at råde bod på den begrænsede forskning på dette vig-

tige felt. Dertil kommer, at forskningen i patron-klientforhold ikke har været helt så fraværende, som det er blevet hævdet. I visse nationale traditioner, herunder den danske senmiddelalderforskning, har forskerne haft et godt blik for patron-klientforholdene. Denne artikels sigte er at inddrage erfaringerne og resultaterne fra senmiddelalderforskningen i diskussionen, og derved bidrage til en bedre forståelse af patron-klientforholdet og dets danske historiografi.

Danneskiold-Samsøe refererer Anton Maczak for følgende opfattelse: "*Mens patronsystemet og dets betydning er ble-*

vet undersøgt i det meste af Europa, er det blevet konkluderet, at det for Skandinaviens vedkommende "never seems to have flourished", en vildfarelse som utvivlsomt skyldes, at den skandinaviske forskning i emnet kom sent i gang".² Hvorvidt Danneskiold-Samsøe tilslutter sig dette udsagn, fremgår ikke klart af artiklen: "Mens adskillige danske historikere således har haft blik for patron-systemet, er fraværet af det i øjnefalderne i en stor del af den hjemlige forskning".³ Danneskiold-Samsøe gennemgår i sit afsnit om den danske historiografi kun forskning som beskæftiger sig med 1600-tallet og umiddelbart tilgrænsende perioder. Afgrænsningen er velbegrundet, eftersom 1600-tallet er den periode, artiklen primært beskæftiger sig med – også i empirien – men flere gange igennem artiklen trækkes trådende tilbage til middelalderen og til det tidlige 1500-tal.⁴ Træder man et skridt tilbage og inddrager senmiddelalderens danske historiografi i undersøgelsen, støder man på Troels Dahlerups studier af senmiddelalderens adel. Mens der ude i Europa i årtierne efter 2. verdenskrig ikke var "megen interesse for det symbolsprog, politiske magtspil og de personlige relationer, som er det stof patronsystemer består af",⁵ sad Dahlerup i Danmark og forskede i netop patron-klientforhold.⁶ Dahlerup havde således et andet fokus end "marxismen og den ældre Annales-skole",⁷ som ellers dominerede europæisk historieforskning efter krigen.

Senmiddelalderen var en periode, hvor patron-klientforhold spillede en central rolle i samfundet. De var grundlæggende for den sociale orden. Derfor er senmiddelalderen specielt velegnet til studier af patron-klientforhold. I det følgende vil jeg søge at gøre status over den danske forskning i senmiddelalderens patron-klientforhold, tilføje mine egne synspunkter og argumentere for, at det

måske ikke var nogen dårlig idé at inddrage Dahlerup-traditionens studier af senmiddelalderen og dens adel i fremtidige studier af førmoderne patron-klientforhold.

Senmiddelalderens adel

Hvorvidt Dahlerups forskning i senmiddelalderens adel havde den sociale side af den senmiddelalderlige agrarkrise eller adelens afgrænsning og omfang som sit udgangspunkt, er ikke helt afklaret.⁸ Måske kan indledningen til hans tidligste artikel bruges som en slags programerklæring:

"I dansk Adelshistorie har man i høj Grad koncentreret sig om de faa Højadelsfamilier, der politisk, økonomisk og kulturelt har spillet den ledende Rolle i vort Lands Historie. Alligevel maa Lavadelen have Krav paa Opmærksomhed, ikke blot fordi den rent talmæssigt er den største, men især fordi Studiet af Stændens laveste Lag kan give vigtige Bidrag til Socialhistorien, først og fremmest Forholdet mellem Lavadel og Storbønder, samt til Lokalhistorien og de mange, nu ofte forsvundne Hovedgaardes Ejendomsforhold".⁹

Dahlerup så altså en række gode grunde til at studere lavadelen. Afgørende er det, at Dahlerup igennem disse studier af lavadelen og dennes forhold til højadelen nåede frem til det resultat, at der i senmiddelalderens samfund fandtes en stor gruppe af lavadelige, som ikke havde eget gods af betydning. Dahlerup gav i første omgang denne gruppe betegnelserne *fogedadel* og *funktionæradel*, men har senere foretrukket betegnelsen *marginaladel*. De klarede sig ved at administrere andres gods. I denne forbindelse skal det nævnes, at betegnelsen "adel" endnu ikke anvendtes om den verdslige overklasse i senmiddelalderen. Be-

Antallet af bevarede adelsbreve fra dansk senmiddelalder er yderst begrænset. Dahlerup fremdrog dette brev til at illustrere den "undervasallitet", som gjorde sig gældende mellem lavadelen og medlemmer af højadelen. Brevet er fra 1433 og udstedt af Erik af Pommern til Poul Madsen på foranledning af Iver Jensen Dyre. Våbnet på adelsbrevet er identisk med Dyreslægtens, og Poul Madsen var således en af Iver Jensens klienter. Patronerne skaffede deres klienter "frihed og frelse med et af deres eget afledt våben". Denne information fra adelsbrevene var særlig værdifuld, fordi den indikerede, at der i andre tilfælde, hvor et lokalområdes adel førte et våben afledt af den lokale magnat, var tale om et patron-klientforhold, selvom der ikke er bevaret skriftligt vidnesbyrd derom. (Troels Dahlerup: "De fire stænder, 1400-1500", red. Olaf Olsen: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 6, Kbh., s. 78)

tegnelserne var rigens ædlinge, riddere og svende, frie mænd, velbyrdige mænd mm. "Adel" vil blive brugt her, da der, som Dahlerup skriver, "*nu engang er tradition for, at den verdslige overklasse kaldes adel*".¹⁰

Dahlerup publicerede i første omgang sine resultater i et par artikler i *Danmarks Adels Aarbog*: "*Om de saakaldte Kongstedlund-Brunner*" (1955) og "*Slægten Rodsteens oprindelse*" (1963) og senere i *Heraldisk Tidsskrift*: "*Variationer og Mutationer. Adelshistoriske problemer i Heraldisk Belysning*", "*Våbengrupper, similarisering og undervasalitet i dansk senmiddelalder*" og "*Kabelsslægtens våben og vasaller*" (1965-69). Studierne var primært genealogisk og heraldisk anlagt, og det var ikke tilfældigt, at de blev trykt i *Heraldisk Tidsskrift*: "*ikke mindst takket være heraldikken bliver vi nu i stand til at få et betydeligt mere varieret billede; thi foruden storgodsejere, kongelige lensmænd og rigsråder rummede senmiddelalderens adel folk af langt ringere stand, ikke blot rådmænd, men også ridefogeder og godsadministratorer, eller om man vil: "undervasaller"*".¹¹

Det var ikke mindst det patron-klientforhold, som kom til udtryk gennem heraldikken, Dahlerup beskæftigede sig med i disse artikler. Fra de lidt snævert anlagte heraldiske og genealogiske studier formulerede Dahlerup en bred tese om senmiddelalderens samfundsorden og dens udvikling, som fik sit udtryk i *Historisk tidsskrift* i artiklen "*Lavadelens Krise i dansk senmiddelalder*" (1969). Synspunkterne i denne artikel blev i 1971 fulgt op af Dahlerups bidrag om "Danmark" til det nordiske historikermøde i København, hvor emnet var: *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer*.

Ifølge Dahlerup havde tidligere historikere anakronistisk projiceret 1500 og

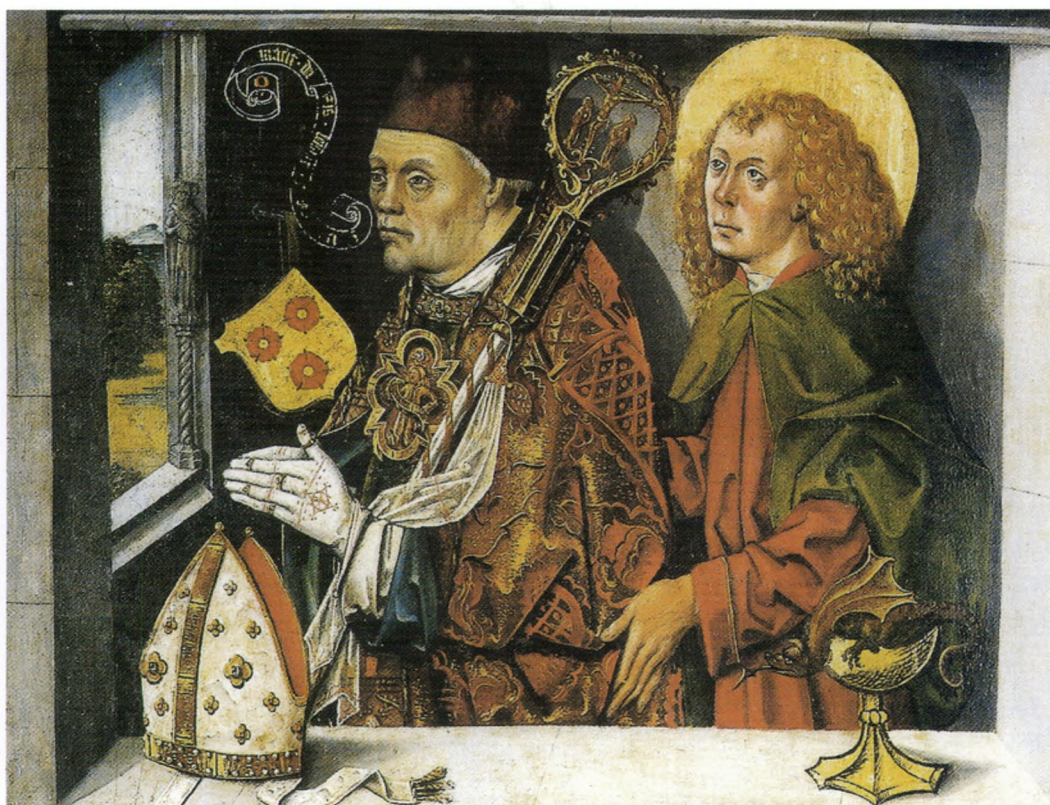
1600-tallets mægtige adel tilbage til de foregående århundreder og havde derved overset senmiddelalderens adels laveste og bredeste lag. Dertil kom, at det var blandt disse laveste lag af adelen, at strukturelle ændringer inden for standen gav sig udslag.

De store gejstlige institutioner og de højadelige betjente sig dels af deres lokalområdes lavadel som svende og væbnere, dels fik de adlet medlemmer af de ufri stænder – borgere og bønder. Den sænkning af afgiftsniveauet, som den senmiddelalderlige agrarkrise medførte, betød derudover, at tidligere godsrige højadelsslægter oplevede en økonomisk og deraf følgende social deroute.¹² Inden længe var også de at tælle blandt lavadelen og var henvist til en klienttilværelse under mægtigere patroner.

Ved at gøre lavadelen til genstand for sine undersøgelser bragte Dahlerup spørgsmålet om patron-klientforhold ind i adelsforskningen – og på længere sigt også ind i studiet af senmiddelalderens samfundsorden i det hele taget. I modsætning til den tidligere forsknings fokus på magthaverne og de politiske eliter – patronerne – var det klienternes perspektiv, Dahlerup beskæftigede sig med. Danneskiold-Samsøe beskriver, hvorledes studier med klienterne i fokus har ikke ubetydelige fordele: "*sådanne studier [giver] ofte et bedre indblik i systemets mekanismer og betydning for hele samfundet, ligesom det perspektiverer studiet af lokalsamfund og forholdet mellem lokal- og centralmagt*".¹³ Således fik Dahlerups lavadelsstudier generel betydning for forståelsen af magt og administration i senmiddelalderen, både på det lokale og det centrale niveau.

Patron-klientforholdet

Senmiddelalderens samfundsorden var altså i det væsentligste bygget op om-

Senmiddelalderens biskopper var mægtige patroner, således også Jens Iversen Lange som var biskop i Århus fra 1449 til sin død i 1482. En af grundene til at bisperne måtte have et stort antal klienter omkring sig var, at de ofte deltog i fejde med andre senmiddelalderlige aristokrater. I 1450'erne lå Jens Iversen sågar i fejde med rigshofmesteren hr. Otte Nielsen Rosenkrantz, som samtidig var en af Djurslands mægtigste godsejere. Da Jens Iversen i 1467 fik overdraget det kongelige slot Kalø, var det hans klient Oluf Friis, der blev indsat som foged. Patron-klientforholdet fremgår tydeligt derved, at Oluf Friis senere førte Jens Iversens våben med de tre roser. Billedet er fra altertavlen i Århus Domkirke og forestiller forrest den ca. 80-årige Jens Iversen Lange, bagest Johannes Evangelisten. Ham har samtiden måske kunnet identificere som en af bispens tjenere. (Hans Bjørn m.fl.: Århus Domkirke. Skt. Clemens, Århus 1996, s. 74)

kring patron-klientforhold mellem på den ene side kongen, højadelen og store gejstlige institutioner – øvrighederne – som patroner og på den anden side lavadelen som klienter. Dahlerup har senere hen tilføjet, at også borgere og bønder indgik i disse relationer.¹⁴

Hvad fik øvrighederne/patronerne ud af disse alliancer med medlemmer af samfundets lavere lag? Dahlerup har peget på flere faktorer, hvoraf en var tje-

nestepigten. Til gengæld for den skattefrihed, som var knyttet til kirken og adelens gods, påhvilede der godset en tjenestepligt i tilfælde af, at kongen indkaldte til krig. Denne tjenestepligt kunne, ifølge Dahlerup, kun varetages af væbnere, og kirken måtte derfor have klienter til at gøre tjeneste. Klienternes tjenestepligt overfor patronerne bestod dog ikke kun i krigstjeneste:

“men i fredstid har de utvivlsomt – som

*Skovklosters Lensbreve udtrykker det – skullet være til tjeneste, hvor de kunde, det være sig på Tinge..., udstede Vidnesbyrd, medbesegle, deltage i Aastedsforretninger, Skovsyn, Markskel etc.”*¹⁵

Derudover kan også nævnes opkrævning af fæsteafgifter som en vigtig del af klienternes opgaver.¹⁶ Øvrighedernes vidtstrakte besiddelser forårsagede, at de måtte have klienter til at varetage deres mange økonomiske og politiske interesser. Klienternes opgaver var således både af militær og civil art, taget de administrative og juridiske pligter med i betragtning. Dahlerups fokus hviler dog primært på lavadelens situation, så højadelens position i patron-klientforholdet kan, som jeg vil vende tilbage til, gøres til genstand for yderligere overvejelser.¹⁷

Lavadelen interesser i at indgå i patron-klientforhold var mangfoldige, og det er på dette punkt, at Dahlerups teori om *lavadelens krise i dansk senmiddelalder* for alvor folder sig ud. Som nævnt var lavadelen den talrigeste gruppe blandt adelen og bestod dels af rekrutterede borgere og bønder dels af højadelige på økonomisk og social nedtur. Med ingen eller meget begrænset jord var denne store gruppe blandt adelen henvist til tjeneste for at opretholde deres position blandt de frie stænder. At være klient var derfor hele grundlaget for deres adelige tilværelse. Det mere konkrete udbytte af tjenesten kunne være, at klienten fik tildelt et mindre gods at bestyre for patronen. En vigtig pointe i denne sammenhæng er, at de småforleninger, som mægtigere herrer tildelte den samme lavadelsslægt, ikke blev formindsket gennem arvedelinger.¹⁸ Andre fordele ved at knytte sig til højadelige patroner var, at man ved stormandshusholdningerne blev oplært *“i det høviske liv, i våbenbrug og i elementær godsejerjura, idet fejderne langt fra alene førtes*

med sværdet, men lige så gerne med juridiske finesser”.¹⁹ Dertil kom muligheden for, at forholdet til patronen kunne medføre et fordelagtigt ægteskab, som i nogle tilfælde kunne føre lavadelsslægter op i standens bedrestillede rækker.²⁰ Endelig kunne en trofast klient være så heldig at få overdraget et mindre gods som pension efter lang og tro tjeneste.²¹ Det forekom også, at klienter indgik relationer til flere patroner, et forhold som til tider må have ført til loyalitetsproblemer for klienterne.²²

Baggrunden for patron-klientforholdet

Lavadelens krise i dansk senmiddelalder er formentlig en del af baggrunden for senmiddelalderens patron-klientforhold, men som Dahlerup selv har været inde på, forklarer den næppe hele forholdet. Senmiddelalderen var – ligesom tidligere tider i Danmarks historie – et voldssamfund. Dahlerup har i sin nyere forskning formuleret det således:

“I dette samfund uden en effektiv offentlig myndighed gjorde enhver klogt i at søge tilknytning til en gruppe for derved at fremme egne interesser, f.eks. i retssager, og for at undgå ubehageligheder, ja i værste fald blot for at holde sig i live”.²³

Det er altså fraværet af en *effektiv offentlig myndighed*, som var den egentlige baggrund for patron-klientforholdene. Senmiddelalderens svage statsmagt var ikke i stand til at sørge for befolkningens sikkerhed, og man sluttede sig således sammen i patron-klientforhold for at sikre sig. Derfor er det vigtigt at pointere, at også borgere og bønder indgik i disse alliancer. De lavere stænder havde ligeså stort et behov for sikkerhed som de adelige og gejstlige stænder. Tilsvarende det vertikale patron-klient-

forhold fandtes det horisontale *venskab*, som var senmiddelalderens betegnelse for en alliance mellem to mere ligestillede parter. Som regel var der sikkert også her tale om, at den ene part var den anden overlegen, men forholdet var alligevel af mere jævnbyrdig karakter. De sammenslutninger, patron-klientforholdene udgjorde, indgik således i alliancer med andre sammenslutninger, et fænomen Dahlerup betegner *stormandskoalition*.²⁴ Samfundet var således flettet sammen i et netværk, som i sidste ende var centreret omkring kongen.²⁵ Ligesom en patron "*ikke [var] en mulighed, men en nødvendighed*"²⁶ i kampen om embeder i 1600-tallet, så var en patron som regel nødvendig for en klients daglige sikkerhed i senmiddelalderen.

Ifølge Danneskiold-Samsøe var det for forskningen i 1600-tallets vedkommende først i kølvandet på marxismen, at patron-klientperspektivet kom til sin ret: "*Når klassekampen ikke var en universalnøgle til forståelsen af fortidens samfundsdynamik, begyndte historikere at lede efter andre mekanismer, som kunne forklare de politiske grupperinger i Renæssancens og Barokkens Europa*".²⁷ Som kender af senmiddelalderens samfund og betydningen af patron-klientforhold heri kritiserede Dahlerup – om end indirekte – det marxistiske perspektivs anvendelighed på perioden, inden det havde vundet indpas i den danske forskning.²⁸ Om senmiddelalderens danske bondeoprør skrev han, at de "*i meget høj Grad prægedes af Storbønder med et ikke ringe Islæt af Lavadelsmænd og Kirkevasaller*", medens vi slet ikke har indtryk af en egentlig "*Proletarbevægelse*".²⁹ Det var altså ikke igennem et marxistisk klassekampperspektiv, hvor en *proletarbevægelse* udfordrede godsejerne, man kunne komme nærmere en forståelse af senmiddelalderens samfund og periodens oprør, men igennem et pa-

tron-klientperspektiv. I sit bind af Gyldendal og Politikens *Danmarkshistorie 1400-1500*, "*De fire stænder*" (1989) folgede Dahlerup sit syn på senmiddelalderen ud, således at det dækkede hele senmiddelalderens samfund; gejstlige, adelige, borgere og bønder – patroner som klienter.³⁰

Dahlerups elever

Et stort antal af Dahlerups studerende har igennem årene ladet sig inspirere af hans studier i senmiddelalderens patron-klientforhold. Inden for den ovenfor skitserede ramme, som Dahlerup havde opstillet, blev lavadelige og deres forhold til højadelige patroner og gejstlige institutioner gjort til genstand for adskillige undersøgelser. Et eksempel på en undersøgelse af patron-klientforhold mellem høj- og lavadel er Annalise Dam Kofoeds artikel "*Nordjysk lavadel omkring 1500*". Artiklen behandler den nordjyske lavadels forhold til områdets godsmagnat Mourids Nielsen Gyldenstjerne.³¹ Eksemplerne på undersøgelser af lavadelens forhold til gejstlige institutioner er mere talrige end de rene adelige forhold. Dels er Troels Dahlerups egne undersøgelser overvejende bygget på forhold med gejstlige patroner, dels kan nævnes Per Ingesmans undersøgelse af ærkebispesædet i Lund og Elisabeth Hertzum Becker-Christensens undersøgelse af Roskilde-bispens forleningspraksis i senmiddelalderen.³² Becker-Christensen viser, hvorledes *lavadelens krise* slår igennem i Roskilde-bispens forleningspraksis, hvor lavadelen frem mod Reformationen presses ud til fordel for adelens højere sociale lag.³³ Et stort antal relaterede studier, som dog ikke eksplicit behandler patron-klientforhold, kunne nævnes inden for denne tradition.³⁴

Med inspiration fra Dahlerups studier bragte Lars Bisgaard i bogen *"Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænke måde i dansk senmiddelalder"* forståelsen af patron-klientforholdene i senmiddelalderen videre. Med udgangspunkt i Jacques Le Goffs franske mentalitetshistorie fremanalysede han, hvorledes idealerne om tjeneste og fromhed spillede en helt central rolle i adelens selvforståelse og handlemønstre. I forhold til patron-klientforholdet er det umiddelbart tjenesteidealet, der er det mest interessante, men fromhedsidealet spiller også en meget betydelig rolle. Bisgaard tilføjede idealet om tjeneste som en ny dimension til senmiddelalderens patron-klientforhold. Han så ikke blot patron-klientforholdet som en social nødvendighed i et brutalt voldsamfund, men også som en mentalfigur hos senmiddelalderens mennesker – de to aspekter udelukker naturligvis ikke hinanden.³⁵ Som jeg vil vende tilbage til, gjaldt idealet om fromhed patronerne, som måtte leve op til fromhedsidealet for at være attraktive at tjene. Bisgaard bemærkede, at disse idealer *"næppe var forbeholdt adelen alene"*.³⁶ Igen møder vi opfattelsen af, at de sociale relationer, der fandtes blandt adelige, til en hvis grad gjaldt hele samfundet, herunder patron-klientforholdet.

Dahlerups studier har også inspireret den svenske historieforskning. Hans tidlige studier af heraldisk undervasalitet (dette med at klienter tog våbenskjolde, der var lig med eller lignede deres patroners) har ført til tilsvarende studier af den svenske adels heraldik. Derigenem har man – ikke overraskende – kunnet konstatere, at heraldisk undervasalitet også blev praktiseret i Sverige i senmiddelalderen.³⁷ Mere interessant har man i den nyere svenske forskning fundet inspiration i Dahlerups studier til at udforske de patron-klientforhold,

som var grundlæggende for senmiddelalderens netværkssamfund.³⁸ Inspireret af en kombination mellem Dahlerups adelsstudier og nyere netværkstori har svenske forskere bevæget sig ind på dette felt, som kun er sparsomt belyst i Danmark. Vi ved, at sociale netværk spillede en helt central rolle i senmiddelalderens samfund, men systematiske studier af fænomenet findes ikke i den danske forskning. Hvad holdt dem sammen, hvordan så de ud, og hvilken rolle spillede de i senmiddelalderens magtudøvelse?

Godt herskab

I mine studier af dronning Christines administration ca. 1497-1521 har jeg taget udgangspunkt i denne forholdsvis omfangsrige danske forskning i senmiddelalderens patron-klientforhold. Dronning Christine var en mægtig patron, som for at administrere sine besiddelser og iscenesætte sin magt, måtte omgive sig med et betydeligt klientel.³⁹ Som tidligere nævnt er den danske litteratur om patron-klientforholdet set fra en verdslig patrons synspunkt sparsomt. Inspireret af Dahlerups omtale hentede jeg inspiration i McFarlanes værker om den engelske bastardfeudalisme,⁴⁰ som behandler højadelen og dens patron-klientforhold til lavadelen indgående.⁴¹ For senmiddelalderens vedkommende har den engelske tradition således også interesseret sig for betydningen af patron-klientforhold.

Baggrunden for McFarlanes synspunkter var den victorianske historikertadition, som havde fældet en nådesløs dom over de engelske senmiddelalderaristokrater. For eksempel havde William Stubbs beskrevet aristokraterne som *"ambitiøse, begærlige, ubarmhjertige, manglende samvittighed og evnen til*

at føle *sympati*".⁴² Fra 1930erne og frem til 1960erne gjorde McFarlane op med denne stereotype opfattelse og tegnede et mere nuanceret billede af aristokraterne. Blandt andet påpegede han deres funktion som patroner. I krig og fred var aristokraterne afhængige af, at lavadelen ville slutte op omkring dem. Både aristokraternes administration og selv-scenesættelse afhang af alliancer med lavadelen. Til gengæld ydede aristokraterne *godt herskab* (Good Lordship) overfor lavadelen.

Dahlerup vurderede, at den danske lavadel blev drevet til de aristokratiske hushold af bitter nødvendighed. Drivkraften var *lavadelens krise i dansk senmiddelalder*. Lavadelen tjente højadelen til gengæld for beskyttelse og for ikke at synke ned i bondestanden.⁴³ Hvis det således var *lavadelens krise i dansk senmiddelalder*, der skubbede lavadelen ind i patron-klientforhold, så var det *godt herskab*, som tiltrak dem – adelige og gejstlige såvel som borgere og bønder.⁴⁴ Jeg vil i det følgende argumentere for, at begrebet *godt herskab* med fordel kan anvendes i analyser af forholdet mellem senmiddelalderens aristokrater og de lavere samfundsgupper i Danmark.

Danneskiold-Samsøe vurderer, at 1600-tallets "*Patronforhold var et diskret fænomen*",⁴⁵ senere tegnes et lidt andet billede, da han hævder, at "*Patronforhold var ingen hemmelighed, eller i hvert fald en åben hemmelighed*".⁴⁶ Under alle omstændigheder var en del af rationalet i senmiddelalderens patron-klientforhold, at de var almindeligt kendte. Ligesom det skulle være fremgået af de forrige afsnit, at de ofte var formaliserede. Senmiddelalderens klienter kunne besidde lønnede embeder hos deres patroner, hvilket var en del af de ydelser, patronerne havde at tilbyde klienterne. De personlige bånd mellem patron og klient bestående af troskab

og ansvar kunne således kombineres med forskellige former for formelle bindinger. Dertil må tilføjes, at en grundlæggende skelnen mellem personlige og formelle bånd formentlig giver et skævt billede af, hvorledes disse forhold blev opfattet i senmiddelalderen. Den engelske historiker Christine Carpenter beskriver betydningen af det personlige bånd i senmiddelalderens England som så dominerende, at det er nærliggende at reducere alle periodens formelle relationer – herunder lejeforhold, besættelse af offentlige embeder og pengeudlån – til personlige forbindelser.⁴⁷ Hvad enten sondringen giver mening eller ej, må både formelle og uformelle bånd undersøges, for at komme dronning Christines udøvelse af *godt herskab* nærmere.

Godt herskab indebar først og fremmest, at patronen ikke tyranniserede sine omgivelser, og at klienterne kunne stole på ham eller hende. Dertil kom tilfredsstillelse af klienternes forventninger om beskyttelse, lønninger, embeder og andre goder. For at administrationen kunne fungere, måtte det være attraktivt at tjene dronningen, hvilket hun tilstræbte ved at udøve *godt herskab*. Dronning Christine havde et stort følge af tjenere og klienter. Finansiering af de mange menneskers behov og indfrielse af deres forventninger var en forudsætning for det aristokratiske liv, men også en betydelig byrde, der lagde beslag på dronningens økonomiske midler. En gennemgang af dronningens udgifter viser, at langt hovedparten direkte eller indirekte gik til udøvelsen af godt herskab. Klædet og lønningerne til dronningens tjenere var de største poster og udgjorde til sammen over halvdelen af forbruget i dronningens hofholdningsregnskaber.

For at tjeneste hos dronningen fremstod attraktivt, måtte hun iscenesætte sig selv som rig og mægtig. Iscenesættelsen af dronning Christine forekom især

ved særlige lejligheder som bryllupper og begravelser, men som det løbende forbrug i regnskaberne viser, var der også i dagligdagen anledning til demonstration af magt og rigdom. Af to købmandsregninger fra efteråret 1508 fremgår dronningens dyre indkøb. En lybsk stor-købmand fik godt 125 mark for vin, damask, guld, fisk, olie og samlot – en slags klæde. En anden lybsk købmand modtog derpå 170 mark for urter, kakler, en kiste, klæde, hamp, hør, et vinfad, mandelolie, tønder, kastanjer, ris, mandler og sukker.⁴⁸ De enorme beløb gik således i det væsentlige til kostbart klæde og luksusmadvarer.

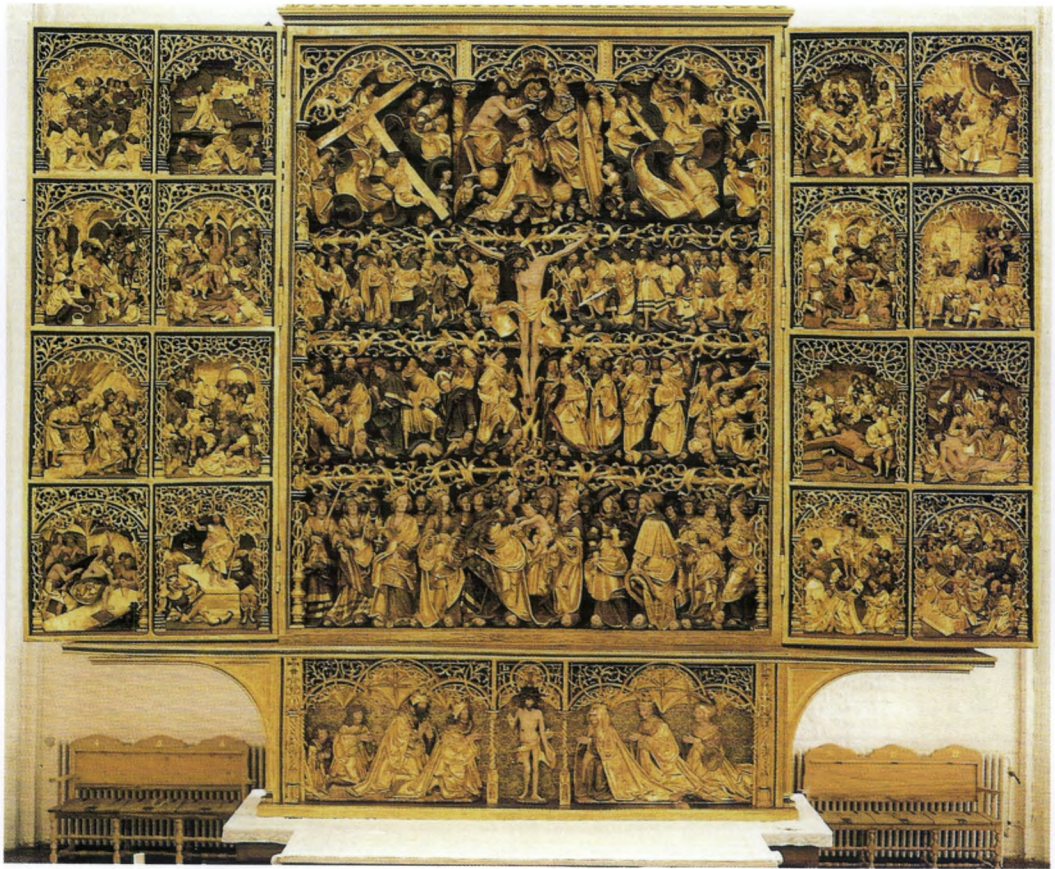
Det dyre klæde til hofvandt eller borgeklæde vidner om den pragt, hvormed dronningen og hendes tjenere fremstod. Veblen har pointeret, at *“udgifter til tøj...har den fordel...at vores klædedragt altid er til skue og ved første blik giver enhver iagttager et indtryk af vores pekuniære position”*.⁴⁹ Påklædningen var den måske vigtigste demonstration og iscenesættelse af betydning og rigdom. Betegnelserne *hofvandt* og *borgeklæde* leder tankerne hen på den uniformering, *livery*, der spillede en central rolle i de engelske aristokrater (Lords) iscenesættelse af sig selv med deres følge.⁵⁰ Ligeledes er det et væsentligt spørgsmål for dansk senmiddelalderhistorie, hvorvidt klienterne bar uniformer, som henviste til deres patroner. I dronningens regnskaber er der tilsyneladende ingen systematik i det indkøbte klædes farver. I 1510 fik Hans Kock tøj af blå klæde, skotten fik tøj af grønt klæde, og året efter blev *drengen* Jørgen klædt i sort leidsk klæde.⁵¹ Eksemplerne udelukker imidlertid ikke, at dronningens tjenere kan have været klædt ens. En uniformering kan have fundet sted i forbindelse med specielle begivenheder og højtider. Senmiddelalderens Danmark kendte til uniformering, som da Mourits Nielsen

Gyldenstjerne skulle *“ladhe kledhe ethre thienere oc metfølgere vdi grønth”*, og Tyge Krabbe fortæller, at da han fulgte kong Hans til Sverige *“da waare wi elleffue, som vaare lige kled”*.⁵² Fænomenet, uniformering, var således ikke samtiden fjern, heller ikke i Danmark. Årstidene spillede under alle omstændigheder ind på klædedragten, da både *“somer-kledning”* og *“vintterkledningh”* nævnes i dronningens regnskaber.⁵³

Dronning Christine demonstrerede også sin status ved dekoration af besiddelser og ejendele. Til dette formål sørgede hun for, at den lybske kunstentreprenør Claus Berg kom til Odense. Med ham indgik hun et veritabelt patronklientforhold, som indebar, hvad Daneskiold-Samsøe kalder et *mæcenat*.⁵⁴ I Skt. Knuds kirke i Odense kan Claus Bergs prægtige altertavle fra indretningen og udsmykningen af Gråbrødre kirke stadig beundres. Altertavlen var en synlig demonstration af dronningens magt og dynastiske forbindelser. Endvidere var altertavlen et tydeligt tegn på, at dronningen udlevede senmiddelalderens fromhedsideal.⁵⁵

Christines selviscenesættelse i Odenses byrum ses ved begravelserne af en lensmand og prins Frans, hvor de døde heste blev redet i processioner gennem byen og ind i kirken, mens peblinge og degnene fra Albani kirke gik syngende i optog. Dronning Christine og hendes følge tog sig fornemme ud. Det at tjene en patron indebar, at patronens anseelse smittede af på klienten. Senmiddelalderens mennesker forventede, at aristokraterne var ekstravagante. En ekstravagance der indebar en høj grad af gavmildhed.

Dronning Christine var patron for mennesker i alle aldre, og hun hjalp dem med at opfylde de behov, de fik, som livet gik. I 1509 omtales en pebling som *min nådige frue* holder i skole. Et sådant

Efter alt at dømme var dronning Christine patron for kunstentreprenøren Claus Berg, hvis prægtige altertavle oprindeligt var placeret hos gråbrødrene i Odense. I dag kan den ses i Skt. Knuds kirke sammesteds. Altertavlen var en del af dronningens selvscenesættelse, dels demonstrerede den hendes rigdom og dynastiske placering, dels demonstrerede den, at hun udlevede fromhedsidealet og derfor var en værdig patron at tjene. På fodstykket ses hele den kongelige familie med dronningen selv umiddelbart til højre for Kristus. (Danmarks kirker IX, "Odense Amt" 2. bd. s. 459)

sponsorat var forbundet med en række udgifter. Dronningen måtte forsyne sin skoledreng med trøje og bukser, kogekonen som holdt peblingen med kost skulle betales, og peblingen fik penge til en knippel at drage i fastelavn med.⁵⁶ Ligeledes tog dronningen sig af sin dreng Røllike ved at sætte ham i tjeneste hos biskoppen af Ribe. Dronningen sikrede ham således videre muligheder i livet.

Dronningen viste sin omsorg for men-

neskene omkring hende ved at stå fadder for dem og deres børn. Derved påtog hun sig ansvar for en række mennesker, som havde brug for økonomisk og muligvis anden form for støtte fra en mægtig patron. Christine var involveret i flere af sine tjeneres bryllupper. Bedst belyst er det bryllup, som dronningen holdt for sin hofsinde junker Willum Vernitzer og sin jomfru Karen Hartvigsdatter. Brylluppet blev i 1511 fejret under stor festi-

Det var ikke ualmindeligt i senmiddelalderens Danmark, at et lokalområdes aristokrater lå i indbyrdes strid, således også dronning Christine og biskoppen Jens Andersen Beldenak (biskop 1502-1529) i Odense. Stridighederne udviklede sig i 1504 til, at biskoppens køgemester brød by-freden, da han slog dronningens lensmand ihjel. På altertavlen, som oprindeligt var placeret i sortebrødrenes kirke i Odense, men nu er at finde i Nørholm kirke ved Ålborg, knæler Jens Andersen ved siden af en vildmand, der holder det våbenskjold biskoppen selv antog. Det var Jens Andersen, som havde doneret altertavlen til dominikanerne. (Middelalderens Danmark, red. Per Ingeman m.fl., Århus 1999, s. 110)

vitast med lån af Hertug Frederiks trompeterer og fru Birgitte Thotts dværg. I 1508 stod dronningen for Elsebeth Kocks bryllup, og i 1510 blev Inger Stygges bryllup forsynet fra dronningens slot Tranekær.⁵⁷

Når Christines tjenere var syge, tog hun sig af dem, og hofholdningsregnskaberne indeholder et stort antal udgiftsposter til medicin og lægesalær. Her blot et par eksempler på at dronningen hjalp sin klient Busk Skænk: I 1505 blev der

Dronning Christines ægteskab med kong Hans var langt fra gnidningsfrit. Ikke desto mindre fik hun hugget en enorm gravsten over kongen efter hans død i 1513. Mellem kong Hans og dronning Christine står parrets yngste barn prins Frans. Han var allerede død i 1511. Gravstenen tilskrives, ligesom altertavlen fra gråbrødre kirke, Claus Bergs værksted. I dag kan den ses i Skt. Knuds Kirke i Odense. (Danmarks Kirker IX. "Odense Amt" 2. bd. s.734.)

Kongen var rigets mægtigste patron i senmiddelalderen. Ved festlige lejligheder i kongefamilien blev selv rigets mest magtfulde adelsmænd indkaldt for at ride i kongens følge. For eksempel blev Mourits Nielsen Gyldenstjerne indkaldt, da han med sine tjenere skulle ride i kronprins Hans' følge. De skulle tage imod fyrstinde Christine af Sachsen, da parret blev gift i 1478. Knap 25 år senere måtte den nordjyske godsmagnat stille igen, da parrets datter Elisabeth blev gift med Joakim af Brandenburg. Han stillede op som kongens klient, og bidrog derved til iscenesættelsen af kongen som rigets øverste magt. Billederne er fra korhvælvet i Vesterø kirke på Læsø og forestiller De hellige tre Konger. Formentlig stemte scenerne nogenlunde overens med det billede senmiddelalderens mennesker havde af kongen, når han red rundt i landet med sit følge, herunder trompeterer og væbnede svende. (Nationalmuseet)

betalt 2,5 mark til lægen Bartholomæus for smørelse til Skænk og 12,5 mark til lægen, der behandlede ham. I 1507 blev Skænk sendt til læge i Haderslev. Besøget kom til at koste dronningen 5 rhinske gylden i lægesalær og 4 mark til det øl og den mad, hendes tjener satte til livs under opholdet.⁵⁸

Som dronningen tog sig af sine tjenere, mens de levede, tog hun sig af dem, når de døde. Her skal blot nævnes et af mange eksempler: Efter dronningens lensmand var blevet dræbt af bispens

svende i 1504, fremgår det af dronningens regnskaber, at hun betalte de udgifter, der var forbundet med sin klients død. Hun betalte for, at den døde blev påklædt, hun udbetalte løn til lensmandens svende, og hun finansierede de messer, der skulle afholdes efter begravelsen. Endelig betalte hun gråbrødrene 55 mark, for at lensmandens hest med sadel og bidsel blev redet op gennem kirken under begravelsen.⁵⁹ Før reformationen og endnu op i 1600-tallet var det en tradition ved adelsmænds begravelse

ser at ride den afdødes hest ind i kirken. Rytteren bar den afdødes våbenskjold, rustning og sværd, og inde i kirken overgik hesten til kirkens eje. Ved begravelser var ligtog almindelige, men langt fra ens i størrelse og pragt. De afspejlede nøje, hvem den døde var.⁶⁰

Medlemmer af dronning Christines hushold kunne også forlade hende af andre årsager end døden. For eksempel forlod Birger Gunnensen posten som dronningens kansler for at tiltræde som ærkebiskop i Lund, og lensmanden hr. Thomas Nielsen Langes gode ægteskab bragte ham eget gods og kongelige forleninger.

Det senmiddelalderlige patron-klientforhold indebar således mange andre aspekter end klienter, som sluttede op om deres patron i fejder, og patroner som forsvarede deres klienter på tinge. Magten blev ikke alene udøvet gennem krig og vold, men også ved demonstrationer af rigdom gennem patronernes iscenesættelse af sig selv og deres klienter. Patron-klientforhold sammenbandt samfundet på alle niveauer, hvor herrer og fruer udøvede *godt herskab* ved at tage sig af deres tjenere i alle livets forhold fra vugge til grav. Det senmiddelalderlige patron-klientforhold var ikke nødvendigvis livslangt. Danneskiold-Samsøe er for 1600-tallets vedkommende ikke helt klar på dette punkt: "*patronsystemet i det 16. og 17. århundrede havde karakter af et marked*"⁶¹ og senere: "*i reglen bestod båndende livet igennem og fortsatte for begge parter vedkommende ind i næste generation*".⁶²

Afslutning

Efter en udredning af forholdet mellem begrebet klientelisme og patronage skriver Danneskiold-Samsøe: "*Sondringen mellem klientelisme og patronage/mæ-*

cenat er i bund og grund akademisk".⁶³ Kunne man ikke gå endnu videre og helt og aldeles opgive denne sondring – også rent akademisk – til fordel for det her anvendte *patron-klientforhold*?

Hvis vi tager det udvidede magtbegreb fra Foucault og Gramsci alvorligt,⁶⁴ så har vi med det samme fænomen at gøre, hvad enten en patron understøtter og støttes af en væbnet svend, en bureaukrat, en kunstner eller en videnskabsmand. Forholdene kan ikke deles op i klientelisme, som er politisk, og en patronage, som ikke er det. Patronen indgår i alle forholdene for at befæste sin position med magt, ligesom klienten gør det for at få del i den magt, patronen har at tilbyde. Studiet af senmiddelalderens patron-klientforhold gør måske dette forhold klarere, fordi både det voldelige og det symbolske magtforhold eksisterer side om side. En senmiddelalderlig aristokrat måtte sikre sig volds magt i form af væbnede svende, som kunne forsvare ham og hans besiddelser. Samtidig måtte han iscenesætte sig selv som stor og mægtig, således at han blev værd at tjene.

I takt med at fyrstestaten i løbet af 1500-tallet i stadig højere grad tiltager sig volds magten, en udvikling som Danneskiold-Samsøe har en fin skildring af,⁶⁵ forsvinder den væsentligste del af den voldelige magtudøvelse ud af hænderne på private aristokrater: Adelen går fra at være værnestand til embedsstand.⁶⁶ Efterhånden bliver centralmagten den væsentligste patron, fordi det er igennem den man kan få beskyttelse og opfyldt sine ambitioner og forventninger. En måske endnu mere betydelig udvikling er, at kongemagten i stadig højere grad bliver i stand til at håndhæve loven, hvilket medfører, at det beskyttende element i patron-klientforholdet bliver stadig mindre interessant for klienterne – efterhånden kan det lade sig

gøre at leve uden. Derfor bliver kongen den mægtigste patron, og under ham de mænd som sidder på centrale og magtfulde embeder indenfor statsadministrationen. Deres patronstilling må i stadig højere grad opfattes som afledt direkte af kongens magt.⁶⁷

Danneskiold-Samsøe nævner en række forskellige forhold som har udgjort en hindring for, at forskningen har beskæftiget sig med patron-klientforholdene.⁶⁸ Blandt andet peger han på teorier om klassekamp og den juridiske definition af stænder. Disse faktorer har ganske sikkert spillet ind, men også den stats-tænkning, som har præget historiefaget siden 1800-tallet, skal have sin del af "skylden" – i det mindste for senmiddelalderhistoriens vedkomne. Projektionen af nationalstaten tilbage gennem tiderne til de fjernest identificerbare samfundsorganisationer har betydet, at når historikere har behandlet et embede eller en institution, har de straks set den som et led i en mere eller mindre fuldt udviklet statslig organisation. Statslige strukturer levner som udgangspunkt ikke plads til patron-klientforhold, og derfor er patron-klientforhold blevet overset selv de mest oplagte steder.

I det hele taget er staten og statsdannelsesprocessen en vanskelig størrelse at få hold på for moderne historikere, som enten har haft tendens til at se en stat, hvor den ikke findes, eller at anse staten for at være historiens uundgåelige endemål. Derfor er jeg også uenig i Danneskiold-Samsøes beskrivelse af patronage som et tegn på en *underudviklet* administrativ struktur. Dette ord *underudviklet* kræver vel, at der findes noget, der er *veludviklet* eller bare *udviklet* – her må henvises til senere tiders bureaukratiske statsadministrationer, da der formentlig ikke har fandtes organiserede førmoderne samfund, som kunne præstere en statslig administration fri

for en eller anden form for patron-klientforhold. Brugen af ordet *underudviklet* udtrykker en statsdeterminisme, som historieforskningen skulle have lagt bag sig med forskningen i statsdannelsesprocessen, som netop har vist, at statens tilblivelse hverken var uundgåelig eller forudbestemt.⁶⁹

I sin artikel påpeger og beklager Danneskiold-Samsøe det hidtidige fravær af forskning i patron-klientforhold i dansk historieforskning. Hensigten med denne artikel har for det første været at tage tråden op og skrive om betydningen af patron-klientforhold, for det andet at præsentere de danske undersøgelser, som allerede findes på området inden for senmiddelalderforskningen. Det er blevet fremlagt, hvorledes der såvel inden for den danske som den engelske senmiddelalderforskning findes vigtige traditioner, som ivrigt har studeret patron-klientforhold, mens der var begrænset interesse herfor i de generelle europæiske strømninger. En egentlig beskrivelse af udviklingen fra senmiddelalderen til 1600-tallets patron-klientforhold er vel endnu næppe mulig på baggrund af de foreliggende studier. Forskningen i patron-klientforhold er dog i det hele taget på vej, og for fremtidige undersøgelser af transformationsprocesserne i magtudøvelse mellem middelalderen og tidlig moderne tid vil studier af patron-klientforhold være uomgængelige.⁷⁰

Noter

- 1 Jacob Danneskiold-Samsøe: "Patron og klient i 1600-tallets Europa", Fortid og Nutid, 2005 3. hæfte, s. 163-191.
- 2 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 169.
- 3 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 170.
- 4 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 179 og 184f.
- 5 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 165.
- 6 Dahlerup har pointeret, at også Erslev var

- inde på patron-klientforhold i sine studier af den sene middelalder, Troels Dahlerup: "Indledning om senmiddelalderen", red. Per Ingesman m.fl.: *Riget, magten og æren. Den Danske Adel 1350-1660*, Århus 2001, s. 19. Dahlerup henviser til Kristian Erslevs Erik af Pommern, hans kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens opløsning, Kbh. 1901, s. 132f.
- 7 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 165.
 - 8 Per Ingesman: "Rundt om krisen – dansk senmiddelalderforskning 1965-95" i "Mangfoldighedens pris. Dansk faghistorie – en status", *Den jyske historiker* nr. 75/76 1997, s. 32 og Troels Dahlerup anf. arb. Århus 2001, s. 17-25.
 - 9 Troels Dahlerup: "Om de saakaldte Kongstedlund-Bruner", *Danmarks Adels Aarbog*, 1953, II, s. 101.
 - 10 Troels Dahlerup: "De fire stænder, 1400-1500", red. Olaf Olsen: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 6, Kbh. 1989 s. 101; Lars Bisgaard: *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder*, Århus 1988, s. 25ff.
 - 11 Troels Dahlerup: "Variationer og Mutationer. Adelshistoriske problemer i Heraldisk Belysning", *Heraldisk Tidsskrift* 1965-69, s. 311.
 - 12 Troels Dahlerup: "Lavadelens Krise i dansk senmiddelalder", *Historisk tidsskrift* 1969, s. 35.
 - 13 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 167.
 - 14 "Som den almindelige adel samlede sig om stormandskoalition, stod den lavere adel atter i et klientforhold til den højere adel. Men også købmænd og storbønder var nødvendige led i denne samfundspyramide". Troels Dahlerup anf. arb. Kbh. 1989, s. 345.
 - 15 Troels Dahlerup anf. arb. 1969, s. 18.
 - 16 Troels Dahlerup anf. arb. Kbh. 1989, s. 278.
 - 17 Om højadelens historie skriver Dahlerup, at den "på det nærmeste [er] identisk med periodens politiske historie" i Troels Dahlerup: "Danmark", *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12. august*, Kbh. 1971, s. 45.
 - 18 Troels Dahlerup anf. arb. 1969, s. 37.
 - 19 Troels Dahlerup anf. arb. Kbh. 1989, s. 278.
 - 20 Troels Dahlerup anf. arb. 1969, s. 30.
 - 21 Troels Dahlerup anf. arb. Kbh. 1989, s. 278.
 - 22 Troels Dahlerup anf. arb. 1969, s. 19.
 - 23 Troels Dahlerup anf. arb. Kbh. 1989, s. 278.
 - 24 Troels Dahlerup anf. arb. Kbh. 1989, s. 345 og 112.
 - 25 Lars Bisgaard anf. arb. Århus 1988, s. 32.
 - 26 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 173.
 - 27 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 165.
 - 28 Redegørelser for bondeoprørernes historiografi og marxismen findes i: Lars Tvede-Jensen: *Jylland i oprør. Skipper Clement-fejden 1534*, Århus 1985, s. 17; Anders Bøgh m.fl. (red.) *Til Kamp for friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*, Ålborg 1988, s. 10-30.
 - 29 Troels Dahlerup anf. arb. 1969, s. 40.
 - 30 Én Dahlerup-artikel, som ikke er blevet behandlet i det ovenstående, men som bestemt er relevant for emnet, er: "Heraldry and Social Change in Late Medieval Denmark", *Genealogica & Heraldica Copenhagen* 1980, Kbh. 1982, s. 35-42.
 - 31 Annalise Dam Kofoed: "Nordjysk lavadel omkring 1500", red. Aage Andersen m.fl.: *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, 191-208.
 - 32 Udover de undersøgelser af klienters forhold til gejstlige patroner, som indgår i Dahlerups allerede nævnte værker kan tilføjes "Viborg Stifts Officialer", *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. bd. IV, 1960-62, s. 171-205 og noget senere "Nepotisme som administrativt system. Ribe stift i senmiddelalderen" i *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994, s. 61-72. Dertil kommer Lone Anker Jakobsens "Århus-bispernes forleningspraksis i senmiddelalderen", et speciale afleveret ved Aarhus Universitet 1973, som dog ikke er blevet trykt.
 - 33 Per Ingesman: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, Lund 1990. Elisabeth Hertzum Becker-Christensen: "Roskildebispernes forleningspraksis i senmiddelalderen", red. Aage Andersen m.fl.: *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 177-190. I *Festskrift til Troels Dahlerup* findes også Lars N. Henningsens artikel "J.H.E. Bernsdorff som patron" s. 295-305, som behandler patron-klientforhold, om end i anden halvdel af 1700-tallet.
 - 34 Se flere af artiklerne i Per Ingesman m.fl. (red.): *Riget, magten og æren. Den Danske Adel 1350-1660*, Århus 2001. Et vigtigt bidrag, som også kan placeres inden for denne tradition er Harry Christensen: *Len og magt i Danmark 1439 – 1481. De danske slotslens besiddelsesforhold analyseret til belysning af magtrelationerne mellem kongemagt og adel. Med særlig henblik på opgøret i slutningen af 1460'erne*, Århus 1983; Henrik Fangel: "Herremænd på Als og Sundeved i middelalderen", *Fra Als og Sundeved*, 57, 1979, s. 9-49. De nogle gange lidt oversete artikler af Sigvard Mahler Dam,

- her skal nævnes: "Unkersønnerne – en fynsk adelsslægt der slog sig på købmandshandel", *Personalhistorisk tidsskrift*, 106, 1986, s. 117-56. Bent Østergaard: "Våbenskjolde som gave, arv og efterligning" i *Heraldisk Tidsskrift*, VII, nr. 67, 1993, s. 317-29.
- 35 Lars Bisgaard anf. arb. Århus 1988, s. 40.
- 36 Lars Bisgaard anf. arb. Århus 1988, s. 16-18 og 33.
- 37 Hans Gillingstam, "Några klientvapen från svensk medeltid med dedikationen" i *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, udg. Magnus von Platen, Stockholm 1988, s. 16-19.
- 38 Lenninger, Sofia: "En aristokrat och hans nätverk", red. Gunnar Dahl m.fl.: *Renässansen eliter. Maktmänniskor i Italien och Norden*, Lund 2000, s. 86-126.
- 39 De samlede resultater findes i mit upublicerede speciale afleveret ved Institut for historie og områdestudier, Aarhus universitet, august 2005 under titlen: "På vor nådige frues vegne. Dronning Christines administration i senmiddelalderens politiske kultur". Delundersøgelser af specialet er under publicering i *Historisk Tidsskrift* 2006 og *Fynske Årbøger* 2006.
- 40 Omtale af bastardfeudalisme og McFarlane findes i: Troels Dahlerup anf. arb. 2001, s. 18f: "Tesen var jeg naturligvis inspireret af K.B. McFarlane til at fremsætte" og Dahlerup anf. arb. 1971, s. 75. Selvom der ikke er direkte henvisninger til McFarlanes værker i Dahlerups tidlige studier tyder meget på, at Dahlerup udviklede sine tanker om patron-klientforhold gennem læsning af McFarlane.
- 41 K.B. McFarlane: *England in the Fifteenth Century. Collected Essays*, London 1981; K.B. McFarlane: *The Nobility of Later Medieval England, The Ford Lectures for 1953 and related studies*, Oxford 1973. For nyere fremstillinger af bastardfeudalisme se Michael Hicks: *Bastard Feudalism*, London 1995; Michael Hicks: *English political culture in the Fifteenth Century*, New York 2002; Christine Carpenter: *The Wars of the Roses. Politics and the constitution in England c. 1437-1509*, Cambridge 1997; Christine Carpenter: "Gentry and Community in Medieval England", *The Journal of British Studies*, Vol. 33, No. 4, 1994.
- 42 Oversat af forfatteren fra William Stubbs: *The Constitutional History of England in its Origin and Development*, bd. I-III, Oxford 1877, 542. "Ambitiøs" skal forstås i negativ forstand.
- 43 Troels Dahlerup anf. arb. 1969.
- 44 Det følgende afsnit bygger på resultater fra mit tidlige anførte speciale. De væsentligste resultater i disse afsnit er tidligere præsenteret ved seminaret: "Den danske adel i middelalder og renaissance. Seminar i anledning af professor, dr.theol. Troels Dahlerups 80-års dag", Aarhus Universitet, d. 2. december 2005.
- 45 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 173.
- 46 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 182.
- 47 Christine Carpenter: "Gentry and Community in Medieval England", *The Journal of British Studies*, Vol. 33, No. 4, 1994, s. 369.
- 48 Dronning Christines Hofholdningsregnskaber (herefter DCH.), udg. William Christensen, Kbh. 1904, s. 296f.
- 49 Thorstein Veblen: *Den arbejdsfrie klasse. En økonomisk studie af institutioners udvikling*, Kbh. 1972, s. 138.
- 50 Michael Hicks anf. arb. London 1995, s. 63.
- 51 DCH. s. 352 og 377.
- 52 Missiver fra Kongerne Christian I.s og Kong Hans' Tid, udg. William Christensen, Kbh. 1895-1904, bd. 1, nr. 87 og bd. 2, udat. nr. 36. Til Elisabeths brudefølge i 1502 skulle Mourits Nielsen Gyldenstjerne klæde sine tjenere i halvt gult, halvt gråt og hvidt: *Danske Magazin*, indeholdende Bidrag til den danske Historie og det danske Sprogs Oplysning, Kbh. 1745-1999, 3. rk. 3. bd. s. 294.
- 53 DCH. s. 247 og 288.
- 54 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 170.
- 55 Som beskrevet i Lars Bisgaard anf. arb. 1988 s. 75.
- 56 DCH. s. 312f og 317.
- 57 Tranekær lens regnskab 1510. Rigsarkivet. Reg. 108 A, ny pk. 4. s. 9; DCH. s. 294f og 308.
- 58 DCH. s. 113, 118 og 254.
- 59 DCH. s. 41 og 81ff.
- 60 Bisgaard, Lars: *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, Odense 2001, s. 59; Troels-Lund: *Dagligliv i Norden i det 16de Aarhundrede*, Kbh. 1904, 14. bd. s. 178f.; Bisgaard anf. arb. 1988 s. 50.
- 61 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 172-73.
- 62 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 182.
- 63 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 170.
- 64 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 166.
- 65 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 184.
- 66 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 179.
- 67 Dahlerup beskriver udviklingen (eller måske rettere sagt afviklingen) som en temmelig brat overgang ved Reformationen: "efter 1536 [får man] et monolitisk system med kongen som eneste patron, og selv om vi en tid aner rester af slægtsgrupper og "klientelisme", er den gamle "bastardfeudalisme" ganske borte".

Dahlerup anf. arb. 2001, s. 21.

68 Danneskiold-Samsøe anf. arb. s. 165.

69 Harald Gustafsson: "Den gamla staten på nya äventyr. Synspunkter på nyare statsbildningsforskning", upubliceret manus.

70 Fra september 2006 vil jeg være ansat på Studieafdelingen ved Dansk centralbibliotek for

Sydslesvig i Flensborg, hvor jeg skal arbejde på et projekt om Hans den Ældres hertugdømme som en fyrstestat mellem middelalder og tidligmoderne tid. Gennem undersøgelsen af 1500-tallets fyrstestat håber jeg at kunne bidrage til en bedre forståelse af periodens patron-klientrelationer.